

УДК 355.27(477.5)«1943»

© Людмила РИБЧЕНКО

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1941-1943 РР. ТА ЙОГО СТАВЛЕННЯ ДО РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МОБІЛІЗАЦІЙ

Здійснено аналіз морально-психологічного стану населення Лівобережної України в 1941 – 1943 рр. Висвітлено характерні складові та особливості ставлення української спільноти до радянських військових мобілізацій.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, морально-психологічний стан населення, радянські військові мобілізації, польовий військкомат, Червона армія.

Серед історичних подій, непідвладних часу, особливе місце посідає Друга світова війна. Вона стала новим поворотом у складній історичній долі українського народу. Україні судилося бути головною ареною битви двох тоталітарних систем – Німеччини та Радянського Союзу. До кінця 1941 р. українськими містами та селами прокотився радянсько-німецький фронт, значна територія була захоплена ворогом. На Лівобережжі оборонні бої тривали до липня 1942 р. Частина населених пунктів неодноразово переходила з рук у руки. Населенню, яке з різних причин опинилося на окупованій території, довелося перебувати під владою німців від шести місяців до двох років (залежно від регіону). У 1943 р. бойові дії відновилися. Контроль над українськими територіями переходив до радянської влади. Відновлювалися державні органи, місцеве населення активно залучалося до мобілізаційних заходів Червоної армії (РСЧА). З огляду на такий бурхливий перебіг воєнних подій та масове залучення до них населення, постає необхідність вивчення морально-психологічного стану мешканців УРСР упродовж 1941 – 1943 рр., їхнього ставлення до ворога, до повернення радянської влади та Червоної армії. Також важливим є питання морально-психологічного стану самої воюючої РСЧА, до якої призивалося нове поповнення зі щойно визволених від німців українських територій.

У сучасній історіографії цього питання найбільш популярною є теза про те, що на початку вторгнення, потерпаючи від репресій сталінського режиму, який переслідував усе українське, пригнічував українську культуру та відкидав його власну історію, населення України поклало надії на німців, на визволення за їхньою допомогою від більшовицького ярма і тому радо вітало гітлерівських вояків. Але коли німці

розпочали масові вбивства населення, люди відвернулись від них та приєдналися до руху Опору [21, 599; 26, 566].

Така версія, можливо, має певну рацію, але вона є надто спрощеною. Аналіз мемуарів, листів, щоденників воєнного часу дає підстави стверджувати, що думки, відчуття, політичні погляди як цивільного населення, так й бійців Червоної армії, ні на початок окупації, ні на час визволення не були однаковими. У перші місяці ворожого вторгнення вони переважно залежали від життєвого досвіду людей, їхньої національної приналежності, рівня освіти, місця проживання, наслідків пропаганди радянської ідеології тощо. Однак в умовах окупації визначальною стала мотивація – вижити, зберегти життя собі та рідним. Та частина населення окупованих територій, якої торкнулись ці важкі випробування, для кого вони стали найскладнішими в житті, певною мірою зрівнялась у своїх думках та оцінках на час визволення від загарбників.

Крім того, населення УРСР було національно неоднорідним. Його склад і настрої суттєво різнилися. Зокрема, думки й почуття мешканців Чернігівської, Сумської, Полтавської областей Лівобережжя, де переважали корінні українці, були відмінними від настроїв мешканців промислових регіонів Харківщини, Донбасу, Луганщини та Криворіжжя, де значний відсоток населення був представлений росіянами та зрусифікованими українцями. Багато з них були переселені сюди наприкінці 30-х рр. на землі вимерлих від голоду українських сіл або направлені на розбудову великих промислових підприємств. За даними Загальносоюзного комітету переселень при Раднаркомі СРСР на 28 грудня 1933 р., до Сталінської (нині – Донецької), Харківської, Дніпропетровської областей з інших областей СРСР було переселено 15 006 селянських господарств [24, 17]. Також за останніми дослідженнями, наприклад, у Сталінській області з тих, хто постав перед радянським судом за співробітництво з німцями, були й етнічні німці (22%), і росіяни (21%) [29, 56].

Оцінка сталінської тоталітарної системи правління як такої, що трималася й керувалася лише терором, хоча й відображає головну домінанту сталінського СРСР, не є цілком справедливою. Життя й почуття багатомільйонної людської спільноти було набагато складнішим за будь-які схеми. Комуністичні ідеї, індустріалізація, модернізація радянського суспільства захопили багатьох людей, сенсом життя яких стала розбудова рідної радянської країни, родиною – КПРС, вождем – Й. Сталін. Для більшості з них, починаючи від промови В.М. Молотова по радіо, й до параду Перемоги на Красній площі, ставлення до ворога не мало жодних альтернатив.

Зокрема, жителька Києва Г.І. Трухан у перший день війни писала своєму синові: «Неможливо тобі передати те почуття ненависті до німецької кліки, яка затіяла цю війну (звичайно ж не робітники)... Твердо вірю в мудре керівництво нашою країною нашим улюбленим керівництвом. Рада, що змогла виростити захисника – тебе, синку. Будь спокійним, твердим, бо ти твердо знаєш, що захищаєш» [4]. Жінка пережила окупацію. Її погляди на окупантів і на Червону армію назавжди залишились незмінними. Вона твердо вірила в повернення влади Рад, яка була для неї найсправедливішою. У 1945 р. у листах до сина-льотчика просила, щоб він обережно бомбардував Берлін, аби під бомби не потрапили німецькі пролетарі[4]. Це – яскравий приклад сприйняття війни

та образу ворога через призму класової пролетарської солідарності. Зрозуміло, що морально-психологічний стан цієї жінки цілком залежав від ідеологічних стереотипів.

Водночас гасло радянської пропаганди про те, що «радянський народ увесь як один піднявся на боротьбу з нападником», також не відповідало дійсності. Суспільство СРСР не було однорідним. Ті, хто пам'ятав, які з їхніх меблів стояли в кімнатах теперішніх комуналок, де були родинні земельні наділи, а також ті, хто втік від голоду на селі, кого не встигли вислати, постійно від часу встановлення радянської влади жили в атмосфері недовіри. Вони цілком свідомо приховували свої думки. Більшість із них були готові використати війну як політичний інструмент для покращення життя.

Український письменник А.П. Любченко, якого не раз переслідували органи НКВС, після відступу радянських військ мав абсолютно інші відчуття: «Це було відчуття волі, незалежності. Нема засідань, зборів, нарад, пленумів, конференцій... Нікуди не треба поспішати – вільний. Ні перед ким не треба звітувати, не тяжіє над тобою жахливий деспотично-бюрократичний п'ястук – вільний! Ніхто не втручається в твоє особисте життя, роби, що хочеш, як хочеш, аби лише загальним державно-політичним настановам ти не заважав. Вільний! Ніхто за тобою не стежить, хоч по інерції та все одно раз у раз озираєшся довкола, нікого ти не боїшся, хоч за звичкою все одно говориш іще притишеним голосом, невпевнено, як змовець. Аж не вірилось, довгий час не вірилось, що це вже інша дійсність, що я можу розпоряджатись собою і своїм часом, як тільки захочу. Надзвичайно відрядне відчуття!» – писав він у своєму щоденнику одразу після окупації Харкова [14, 362]. А.П. Любченко сподівався, що з приходом німецьких військ Україна зможе позбутися радянського ярма та розплатитися зі своїми кривдниками: «Чекайте-но, чекайте, що вас іще спіткає. Розплата допіру починається. І за себе, і за друзів, і за розстріляного дядька Петра, і за засланого дядька Юлька, і за зруйноване гніздо наше в Животові, і за всю Україну» [14, 182]. Покладання на німців виявилися марними. Поплатитися кривдникам не вдалося, сприйняти їхнє повернення – неможливо. Марні сподівання стали особистою драмою письменника. Разом із німецькими військами, що відступали, він емігрував на Захід, де й помер у 1945 р.

Загалом на 1941 р. ставлення переважної частини пересічного цивільного населення Лівобережної України до ворога можна назвати вичікувально-пасивним. Цьому певним чином сприяла довоєнна сталінська зовнішня політика, адже у Другу світову війну СРСР вступив як союзник Німеччини. Спільний похід двох диктаторів на Польщу приніс Радянському Союзу не лише надбання нових територій, у тому числі й українських, а й призив до певної деморалізації та дезорієнтації його громадян у питаннях щодо ворогів. Кричуща невідповідність радянської пропаганди реаліям повсякденного життя заплутали простих людей, підривали їхню віру як у сталінський режим, так і в його ідеологію. Разом з тим у суспільстві відбувалося зростання профашистських настроїв. Ті, хто до цього часу просто вороже ставився до радянської влади, почали бачити у гітлеризмі альтернативу більшовизмові, а хто не мав визначеної політичної платформи, прислухався до розмов про «культурну націю» й відверто ворожого ставлення до ворога на початку зіткнення не відчував.

«Не хочеться їхати з України на Урал більше смерті, – ділиться роздумами із дружиною один із персонажів спогадів киянки Д. Гуменної. – Це ж може бути так, що вже України не побачиш, а тут саме почнеться справжнє життя...» [9, 17]. Авторка свої відчуття на початку війни описує радше як цікавість, ніж страх перед окупантами.

Ще однією причиною, що завадила згуртуванню суспільства для протистояння ворогу, була втеча в перші дні війни партійних та державних радянських функціонерів. Спостерігаючи за швидким і хаотичним їхнім відступом, за незадовільною евакуацією населення, люди, раніше лояльні до радянської влади, починали розуміти, що вона їх зрадила. «Цілковита розгубленість, що межує з панікою, визначається уже з перших днів війни, – читаємо у спогадах Ф.П. Пігідо-Правобережного. – І це в Києві – столиці УРСР. За тиждень ця паніка охопила всі керівні кола – від урядової верхівки до районних, партійних комітетів... Усе, що мало якусь можливість, – партійні керівники, військові, енкаведисти, втікало на схід. Цивільні – себто безпартійні люди, сиділи по своїх помешканнях. Всі турботи цієї маси були спрямовані на те, щоб десь щось добути з харчів...» [12, 34].

Ситуація ускладнювалася тим, що всі продовольчі запаси знищувались або вивозились у тиліві райони СРСР. У деяких місцевостях люди почали виявляти незадоволення. У Донбасі спостерігалися випадки, коли жителі забороняли вивозити обладнання та затоплювали шахти. Зокрема, це мало місце в окремих районах Ворошиловградської (нині Луганської) області. Населення вимагало припинити вивезення обладнання, брало під свою охорону промислові об'єкти [30, 10]. Подібних прикладів було багато. Щоб не залишатися голодними, у містах і селищах люди розбирали продовольство з магазинів, складів, що були підготовлені до вивезення до східних районів, але опинилися кинутими, оскільки представники влади поспіхом евакуювалися.

Водночас відчайдушний опір радянських бійців на окремих ділянках фронту не міг змінити загальної картини відступу військових частин, що зазнали величезних втрат. Поразки Червоної армії у прикордонній битві, постійний психологічний тиск із боку ворога, втомленість солдатів, розгубленість командирів, моральна неготовність воювати з учорашнім союзником призвели до погіршення морального стану у військах, який перекинувся й на цивільне населення. У спогадах та щоденниках перших місяців війни щоразу трапляються записи про те, що повідомленням радіо та газет ніхто не вірить. Тоді, як у звітах із фронту постійно йшлося про численні перемоги, про хоробрість радянських бійців та командирів, люди щоразу чули нові назви місцевостей, що перебували все далі й далі на схід від лінії державного кордону. Більшість вірили так званому «вушному радію». По ньому вже у перший тиждень війни, наприклад, у Києві передавались розповіді про повітряний десант в Ірпені, про колону танків, що з'явилася на Житомирському шосе тощо. Усі ці «новини», зрозуміло, не додавали оптимізму в суспільстві.

Таким чином, за спостереженнями киянки І.О. Хорошунової, переважна кількість цивільного населення Лівобережжя зустрічала окупантів «у якомусь дивному стані

розгубленості, чекання, здивування, місцями навіть радості, крім тих місць, де не проходило почуття розпачу й жаху. Починалось нове життя» [16, 12].

Життя «при німцях» було не скрізь однаковим. Територія Лівобережжя перебувала під владою різних адміністративних систем: Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська і Ворошиловградська області належали до безпосереднього управління німецької військової адміністрації; Дніпропетровська й Київська області – входили до складу райхскомісаріату «Україна». Окупаційні порядки на цих територіях певною мірою різнилися. Так само відрізнялося життя окупованого міста та села, хоча загальні правила й ставлення до населення окупованих східних територій лишалося майже однаковим.

Про те, яким було життя в окупованому місті, дізнаємося зі щоденника 27-річної киянки Н.В. Герасимової. Цю дівчину важко запідозрити в антирадянських або українських націоналістичних поглядах. Вона закінчила Київський технікум харчової промисловості, працювала на Київському машинобудівному заводі. Своєї сім'ї не мала, жила з батьками. З перших днів війни поставилась до ворожого нападу реалістично: вирішила, що нікуди евакуюватися не буде: «Якщо мені суджено померти, то помру в Києві» [4]. 19 вересня 1941 р. у своєму щоденнику дівчина писала: «...Київ зданий без бою. Вступили німецькі війська на мотоциклах. Мовчазно й холодно дивилися на них. На Хрещатику було жваво. Біля кожної крамниці тягли усе, що траплялося, особливо іграшки. Розбирали мішки загороджень. Але людей було мало. Боялися вийти. Вулиця була засипана уламками скла й папірцями» [4]. Напередодні нового 1942 р. Н.В. Герасимова мріяла не про перемоги, а про мирне життя: «Кінець цього страшного 1941-го р. Я з надією на краще вступаю у новий рік. Хотілося б, аби мама та я не хворіли, щоб скоріше закінчилася ця страхітлива війна. Скільки мільйонів людей зітхнули б з радістю» [4].

Певні сподівання населення на покращення життя не справдились. Українська земля та її багатства посідали особливе місце у глобальних стратегічних планах Гітлера та його генштабістів. Вони розглядали Україну як зручний зусібч плацдарм для здобуття Німеччиною «світового панування». З приходом нацистських загарбників, Україна була цілком поглинена «Третім райхом», стала абсолютно безправною територією. Місцеві мешканці були позбавлені всіх прав, крім «права» важко працювати. Гітлерівські окупанти всіляко принижували населення. Декларація Е. Коха у грудні 1941 р. не гарантувала народові жодних прав, окрім свободи релігії. Повсякденне життя людей регламентувалось численними наказами, інструкціями, директивами, що найчастіше закінчувалися словами: «За непокору – смерть». Широко застосовувалася система заручництва, масові вбивства. Цей брутальний характер режиму виявлявся в усіх сферах життя.

Економічна політика окупантів, передовсім, спрямовувалася на використання українських природних ресурсів. «Два центнери української пшениці коштують для мене набагато більше, ніж усі національно-державні проблеми України разом узяті», – любив повторювати намісник Гітлера на території райхскомісаріату «Україна» Е. Кох

[28, 8]. З метою перетворити Україну на сільськогосподарську базу Німеччини, її міста, як осередки української промисловості, втрачали для окупантів сенс, унаслідок чого в містах почався голод. Окупаційна влада не лише не налагоджувала постачання харчів міському населенню, а й забороняла їх довозити. Поліція раз у раз розганяла базари й забиравала привезені продукти. Особливо від цього потерпали мешканці великих промислових міст. У Харкові й Донбасі впродовж року зовсім не видавалось хліба, а в Києві – по 250-100 г сурогату. До того ж, більшість міської людності лишалася без джерел існування, оскільки промисловість майже не працювала. У березні 1942 р. у харківській газеті «Нова Україна» з'явилася замітка під красномовною назвою «Не засмічуйте шлунки». «На ринках нашого міста – йшлося в ній – можна бачити дуже прикре явище: багато людей витрачають великі гроші на макуху, не розуміючи, що тим вони завдають собі великої шкоди. Макуха містить у собі багато клітковини, яка шлунковим соком людини не перетравлюється і тільки засмічує шлунок... Значно корисніше купити склянку соняшникового насіння та полускати його...» [17]. Така сама ситуація була в інших містах Лівобережжя.

Важко було жити й в окупованому Києві. Городянам катастрофічно не вистачало харчів. У щоденнику Н.В. Герасимова не раз пише про те, що значно потерпає від нестачі палива, теплого одягу, ліків. «У місті повне безправ'я, ніякого забезпечення, жорстокість й знущання з боку німців» [4]. Ніна була змушена «ходити на село», обмінювати речі на харчі.

Ще більш красномовні картини життя окупованого міста описує у своєму щоденнику І.О. Хорошунова: «68-й день окупації. Померла Оля. Помирала страшно. Ті жалюгідні крихти, якими намагалися їй допомогти, нічого не дали... Віру Дмитрівну німці вбили ще раніше. Вона вийшла з дому після шостої години вечора. Зараз такий засіб самовбивства. Німці вбивають тих, хто ходить після дозволеного часу. Ті, хто бажає померти, можуть лише вийти у цей час, як це зробила вона» [4].

Крім епізодів приниження, голоду, нестатків, Н.В. Герасимова пише і про гнітюче враження, яке справило на неї знищення єврейського населення в місті: «29 вересня 1941 р. на світанку натовпи євреїв потягнулися по вулицях з вузлами, чемоданами, з дітьми. Видовище було важке, не було чути сліз, усі йшли мовчки... Дізналися, що євреї розстріляні в Бабиному Яру. Ніхто цього не очікував. Страшно» [4]. Ця акція дещо зрівняла людей різних політичних таборів у своєму ставленні до окупантів. Багато хто зрозумів, що для завойовника наболілі проблеми репресованих, їхні пережиті кривди є ніщо. Переможці мають власні погляди й плани. Я.Б. Антоненко-Давидович, дочка репресованого українського письменника, згадувала з болем: «Людяність» окупантів виявилась сповна, коли в Києві було розстріляно євреїв. Їх у місті залишилось ще багато, коли прийшли німці, до того ж, ті, що не змогли евакуюватись, були найбільш безпорадні, бідні, не мали підтримки у радянській владі. Не втекли саме ті, хто покладався на поблажливість німецького уряду, – члени родин репресованих або безпорадні старі чи малі інваліди. Згадую тітку Соню Діолбір – сестру чоловіка моєї московської тітки Галини. Вчителька німецької мови, тітка Соня почала працювати перекладачкою в німців. Два її брати були розстріляні під час репресій у 1939 р. За

те вона ненавиділа радянську владу й шукала захисту в німців, не припускаючи, що її можуть теж розстріляти і лише за те, що вона – єврейка. Таких було багато» [8, 82].

Ще одним страшним випробуванням для більшості молодого, здорового населення окупованої України стала брутальна практика їх масового вивезення окупантами на примусову працю до Німеччини. Розпочалася вона на початку 1942 р., попервах на добровільних засадах. Коли ж люди дізналися, що «остарбайтерів» з України тримають в особливо важких житлових і харчових умовах, використовують на виснажливих і небезпечних роботах, у стані цілковитого безправ'я, під тиском постійних знущань, ексекцій і терору, вони почали відмовлятися виїжджати й відправляти до Німеччини своїх дітей. Почалося своєрідне «полювання» на людей. Молодь вивозили під примусом, влаштовували облави, брали у заручники рідних тощо. «Усе місто охоплене хвилюванням, забирають у Німеччину дітей від 14 років. На вокзалі твориться щось неймовірне. Масові похорони, сльози, істерики, крики, неприємності. Горе людське неможливо описати. Відношення до німців дуже вороже» [4], – фіксує Н.В. Герасимова. До кінця 1942 р. у цієї пересічної київської дівчини формується відверто негативне ставлення до окупантів. 31 грудня 1942 р. вона зустрічає новий 1943 рік такими словами: «Кінчається цей страшний рік. Наступає Новий 1943 р., але я нічого від нього гарного не чекаю. Одна безпросвітна темнь...» [4]. У той же час методи боротьби радянських підпільників її обурювали: підпал Хрещатика – «24 вересня 1941 р. почались вибухи й пожежі на Хрещатику. Палає Київ. Горять найкращі вулиці. Неможливо писати, гнівом переповнюється серце... Яке злодіяння! Зруйнований центр без усілякої цілі» [4]; мінування театрів – «У неділю 16 травня 1943 р., перед самим початком вистави, усім наказали піти з театрів, оскільки усі вони заміновані й найближчими днями повинні вибухнути. Говорять, що замінував художник театрів. Він затриманий. Безцільне вбивство своїх же людей – це варварство» [4]. Киянка Н.В. Герасимова чекала на завершення війни, але це очікування було більше схоже на повернення саме мирного життя, ніж радянської влади як такої. Чутки про повернення радянського режиму дівчину лякали: «Дуже тривожно, фронт наближається. Говорять, узятий Ніжин. Багато хто бояться, оскільки розповідають багато жахів. Погано, що так ставляться до мешканців міст, вони бояться й хочуть йти від своїх. 19 серпня 1943 р. говорила на товарній станції з харків'янами. Вони розповідали про знущання над мешканцями. Маса арештів, причому усіх жінок, які гуляли з німцями, арештовують і ображають... 17 вересня 1943 р. – перший день евакуації міста. Великий рух машин, завантажених речами і навіть меблями. Їдуть німці й українці з родинами. Багато хто не знає, що робити: їхати чи ні. Я залишусь, але боюсь, що після прийдеться йти без усього...» [4].

Схожі відчуття пережило протягом окупації й сільське населення окупованої України. Початковий оптимізм селян стати нарешті господарями на власній землі з часом перетворився на бажання врятувати хоча б власне існування. За чотирирічним планом окупантів Україна мала стати хліборобською країною, але колгоспи продовжували й надалі зберігатися. Спроби їх поділити були одразу припинені на тій підставі, що ще не прийшов час. У лютому 1942 р. окупанти оприлюднили давно обіцяну

першу земельну реформу, але згідно з нею фактично все лишилося по-старому. Лише наприкінці 1943 р., коли радянська армія перейшла у наступ, загарбники пообіцяли ліквідацію колгоспів шляхом індивідуальної нарізки землі на двори, але на практиці до цього вже не дійшло. Приватна торгівля здебільшого, за винятком базарів і комісійних крамниць, була заборонена. Селянам наказували здавати продукти у визначених кількостях за запропонованими цінами. Дещо було збільшено плату за трудовні й скасовано обмеження на індивідуальне втримання худоби. У деяких колгоспах селянам у формі піднайму були прирізані присадибні ділянки.

«У колгоспах і радгоспах селяни працюють у каторжних умовах від ночі до ночі, – читаємо у звіті похідної групи ОУН про становище на південно-східних теренах України на початку 1943 р., – майже всю ту площу, що її колись обробляли сотні тракторів, сьогодні мусить обробити хлібороб кіньми, волами, коровами. По закінченні хліборобських робіт німці гонять селян до робіт на шосе, залізницях чи промислових об'єктах (наприклад, Дніпрогес). При всіх роботах, особливо при молоченні, строгий нагляд. За найменші провини чи недосягнення в праці, а то й без причини, «для постраху», б'ють людей, куди попало, байдуже, чи це колгоспник, чи голова колгоспу, чи староста. При тому лають найбільше образливими словами... Вони є панамі життя і смерті українського села... В області Кам'янська на трудівниць наклали додатковий податок по 17 центнерів картоплі з гектара присадибної ділянки, що, як відомо, звільнена законом від податку. З корови вимагають більше молока, як вона дає. Зрештою, корови майже в усіх повідбирано. У деяких колгоспах залишилось тільки по одній корові. У кількох селах на Запоріжжі, де люди не хотіли обробляти землі колективно, а тільки індивідуально, відібрали в людей усе зерно, навіть призначене на посів, оставляючи їм тільки по 6 пудів кукурудзи в качанах. Вже до зими 1942 р. українське село стояло перед маревом голоду. Як кажуть селяни в Донбасі: «Німці перевели нас на пташиний корм» або «Все вже бачили, а про таке й не чули: ячмінь і овес – оце й харч увесь! Тут і собака звила би...» [7, 167].

Частина сільського населення Лівобережжя шукала підтримки у партизанів. «А на селі... на селі, казав мені днями Ф. Гладков, посилюється партизанський рух, дядько вже суне до лісу. Дядька-бо занадто протиснули з різними вимогами, обмеженнями та безапеляційним начальницьким грубим поводженням. А дядько, попри всю скруту і злигодні з советських часів, все ж таки вже звик, щоб з ним бодай на словах рахувались, обдурювали, але покликались на його самолюбство, «незалежність», «авторитетність», – писав у своєму щоденнику А.П. Любченко [14, 186]. Найбільш поширеною серед селянства на початок 1943 р. він вважає таку сентенцію: «Дай Боже, щоб це минулося, а те не повернулося» [14, 112].

Щодо альтернативних політичних течій, яких на території окупованого Лівобережжя з'явилась велика кількість, то широку пропаганду вели лише українські націоналісти. Робота проводилась похідними групами ОУН, що з'явилися разом із німцями й діяли в усіх східних областях України. Певна частина місцевого населення, особливо ті, хто пам'ятав спроби будівництва самостійної України після повалення царського правління, сподівалися на створення самостійної України за допомогою

німців, але вже до кінця 1942 р. вони повністю зневірилися у нових союзниках. «Ах, які ж вони справді дурні! Ніколи я не сподівався, все думав, що ставлення до нас, українців, – це якась політиканська хитрість, короткочасова й зумовлена вимогами світової дипломатії. Все думав я, що ось-ось настане поворот, рішуча зміна на краще, бо інакше буде пізно міняти ставлення. Але бачу, що вони й не думають його міняти. Уже давно бачу – і страшно боляче за себе і за них. Зарозумілі, запаморочені «успіхом» переможці! Такі прекрасні вояки і такі короткозорі політики, невковиристі дипломати! Як же вони помиляються – це фатально!» – писав з цього приводу А.П. Любченко [14, 250].

Одразу після проголошення самостійної України провідники ОУН були арештовані, організація змушена була діяти підпільними методами, тому проникнути в широкі маси населення їй не вдалося. Попри привабливі гасла, люди пам'ятали, чим усе скінчилося на початку 20-х рр., й розуміли, що цей рух не має за собою значної збройної сили, а перемогти ворога міг лише сильніший. Це добре видно зі звіту оунівця П. Бондаренка про події на Сумщині від 10 липня 1942 р.: «У Сумах, як і на всіх землях України, негайно по відступі більшовиків відновилося українське життя. Організовано «Просвіту», українську газету, українці посіли багато урядів, почало оживати вільне життя. Та не надовго. Нові господарі скоро показали свої цілі. У нас багато інтелігенції. Частина її навіть дуже свідомо й щиро горнеться до праці для своєї національної справи. Але багато й байдужих, що або зовсім темні, або шукають лише наживи. Трапляються подекуди залишки московсько-більшевицьких впливів. Селянство у своїй масі виразно настроєне проти колгоспів і більшовиків, тільки подекуди є прибите й застрашене довголітнім більшовицьким терором, і тепер уже новим. Робітництво багато рухливіше й активніше, але більш русифіковане, бо більше було під безпосереднім натиском московського режиму. До нашого руху населення ставиться майже всюди прихильно. Самостійницькі гасла мають живий відгук. Кожен говорить: добре-таки, щоб Україна була самостійною, але мало ще в них віри, щоб це було можливе...» [6, 21].

Таким чином, на 1943 р. серед різних верств населення окупованої України сформувалось відверто негативне ставлення до німецьких окупантів. Ті, хто постраждав від репресій, утисків радянської влади, зрозуміли безвихідь і безглуздя орієнтації на чужого «визволителя». Мешканці міст були вимучені голодом, безробіттям, нестатками. Селяни вже не думали суто про землю, про власну десятину з чужого благословення, а мріяли про вигнання зі своєї землі чужинців. І все ж, незважаючи на загальне негативне ставлення до німців та відсутність інших альтернатив, повернення радянської влади сприймалось населенням Лівобережної України досить неоднозначно.

Для значної частини її мешканців, які до війни були соціально інтегровані в радянську систему, а також для молоді повернення радянської влади означало відродження надії на життя. Навіть роль «гвинтика» у сталінській тоталітарній системі виглядала значно привабливішою, ніж перспектива лишитися назавжди німецьким рабом, представником нижчої раси. Повернення радянської влади означало для них надію на отримання стабільної роботи й платні, налагодження притаманної для

радянської системи певної соціальної допомоги (видача пайків, безплатні навчання й охорона здоров'я, допомога сім'ям фронтовиків, медичне обслуговування тощо).

Крім того, значна частина населення очікувала на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність. Ті, хто активно допомагав німцям, складав списки комуністів та євреїв, брав участь у каральних акціях, був відзначений окупаційною владою, не мали сумнівів у тому, що на них чекає покарання й тому різними засобами намагалися піти разом з окупантами. Однак розплати очікували й сотні тисяч чоловіків, які дезертирували з армії в 1941 р., жінки, що жили з німцями. Не могли відчувати себе в безпеці й члени партії, які залишились на окупованій території й не пішли до партизанів. Фактично такими, що «завинили» сталінському режиму, могли вважатися всі, хто активно не боровся з окупантами.

З переходом Червоної армії в наступ і початком визволення території України складній суперечливій взаємовідносини партійно-радянської влади зі своїм населенням вступили в нову стадію. Влада тим часом не могла не реагувати на тимчасову втрату контролю над частиною громадян, які на час окупації перебували під впливом іншої, не радянської політичної та соціальної системи та ідеології. Крім того, на їхню свідомість впливали різноманітні політичні та національні рухи, які, користуючись боротьбою двох тоталітарних систем, здійснювали певні кроки на шляху власного ствердження. Після майже двох років німецької окупації вона розглядала українське населення як суцільно винне у «зв'язках з ворогом».

7 лютого 1944 р. на IX пленумі письменників СРСР у Москві таку позицію озвучив П. Панч, зазначивши, що «все населення, що є зараз у визволених районах, по суті, не може вільно дивитися в очі нашим визволителям, позаяк воно якоюсь мірою заплуталося у зв'язках із німцями. Хтось грабував квартири й установи, хтось допомагав німцям у їхньому розбої й розстрілах, хтось спекулював, торгував, а дехто з дівчат, втративши відчуття патріотизму, подекуди жили з німцями» [19, 357].

З роками в суспільстві до тих, хто залишився навіть не з власної волі на окупованій території, насаджувалося підозріле ставлення. Мільйони людей упродовж багатьох років були змушені писати в анкетних даних, чи перебували вони або їхні родичі під час війни на окупованій території. Це розцінювалося негативно і суттєво впливало на можливість здобуття вищої освіти та кар'єрне зростання.

Проведення репресій на визволеній території готувалося ще до початку визволення. У постанові ДКО № ГОКО-192сс «Про членів сімей зрадників Батьківщини» від 24 червня 1942 р. йшлося про те, що арешту й виселенню у віддалені місця СРСР підлягають повнолітні громадяни визволених територій не лише за шпигунство на користь Німеччини, за перехід на бік ворога, службу в каральних та адміністративних установах, а й за «зрадницькі наміри» [5, 383]. Членами родини зрадників Батьківщини вважалися батько, мати, чоловік, дружина, сини та дочки, брати й сестри, якщо вони жили разом зі зрадником або були на його утриманні. Виконання репресій покладалося на органи НКВС на підставі вироків судових органів або рішень Особливої наради при НКВС СРСР. Від 1943 до 1957 рр. за зв'язки з ворогом в Україні було заарештовано 93 690 чоловік [25, 206].

З подальшим наступом радянських військ міра покарання стосовно осіб, які співпрацювали з окупаційним режимом, посилювалась. 19 квітня 1943 р. був ухвалений Указ Президії Верховної Ради СРСР, згідно з яким до осіб, звинувачених у здійсненні вбивств і тортур над мирним населенням та полоненими червоноармійцями, а також шпигунів і зрадників застосовувалась смертна кара через повішання. Ті ж, хто звинувачувався в наданні допомоги в здійсненні такого насильства, каралися висилкою на каторжні роботи терміном від 15 до 20 років. Причому розгляд справ про зрадників, посібників ворога з числа мирного населення покладался на військово-польові суди, які створювались при дивізіях діючої армії, а вироки затверджувались командиром дивізії й підлягали негайному виконанню [25, 385].

Як відбувалося на практиці втілення репресивних намірів радянської системи, її помста населенню за власні помилки, стало зрозуміло вже в перших, тимчасово відвойованих українських містах і селах Ворошиловградщини.

Місто Лисичанськ уперше було визволене 6 лютого 1943 р. Радянська влада протрималася тут декілька тижнів, але цього виявилось достатньо, щоб продемонструвати місцевим мешканцям радянські порядки. «У м. Лисичанськ частини Червоної армії пробули більше 3 тижнів, – читаємо в донесенні однієї з похідних групи ОУН у Донбасі. – За цей час вони не зробили нічого поганого – люди з нетерпінням чекали своїх, а коли вони прийшли, то з великою радістю зустріли їх. Червоноармійці й командири поводитись з населенням міста дуже гарно, навіть допомагали їм інколи в їх матеріальному відношенні. З приходом органів НКВС життя міста швидко змінилось. Почались арешти. Арештовували всіх тих, хто працював у німців, в управах та інших установах, і етапами відправляли в супроводі великих конвоїв у в'язниці. Через кілька днів роботи НКВС усі в'язниці були переповнені. Велика частина заарештованих згодом була звільнена. До неї відносились ті, хто – за висловленням енкаведистів – працював «на користь народу». Решта перед відступом червоних у невідомому напрямі була відправлена на схід... В даний час населення міста паралізоване. Фронт знаходиться зразу біля Дінця (Лисичанськ стоїть на березі р. Донець). І тому, бажаючи відходу фронту, населенню однаково – чи то будуть у них червоні, чи німці» [7, 196].

Наведені в донесенні похідної групи ОУН приклади негативного ставлення до людей, що пережили окупацію, підтверджуються також радянськими партійними та німецькими документами. Так, зокрема, на одній із перших нарад партійних керівників Міловського району Ворошиловградської області голова РНК УРСР Л.Р. Корнієць застерігав, що допомогу місцевому населенню треба надавати таким чином, щоб воно розуміло, що ця допомога – не є обов'язком радянської влади: «Щоб вони не зрозуміли це так, що за всю цю війну винні інші, і ось ми вибачаємось й надаємо допомогу...» [2, 2].

Також серед документів партійного архіву доволі часто трапляються повідомлення про факти свавілля на визволених територіях. Зокрема, в одному з донесень ідеться про терор, учинений у Вовчанському районі Харківської області: «Після визволення Червоною армією м. Вовчанськ партизанський загін, який там знаходився під

керівництвом інструктора Волчанського райкому КП(б)У І. Шепеля, прибув й узяв на себе ініціативу поновлення радянської влади й наведення революційного порядку в місті та районі. З першого ж дня партизанами по розпорядженню І. Шепеля проводились масові розстріли мешканців міста, які служили у німецьких окупантів та в різних адміністративних установах. Деякі із числа арештованих розстрілювались без слідства й суду. Так, 10 лютого 1943 р. були розстріляні три чоловіки (прізвища наводяться). Розстріл був проведений у будівлі Вовчанської міськради у присутності І. Шепеля, комісара П. Голуба та інших партизанів. У квартирах розстріляних вилучені всі речі, у тому числі й дитяча білизна й роздані партизанам. Особисті розстріли місцевих мешканців здійснювались й колишніми партизанами, яких І. Шепель розставив на керівні посади в районі (прикладі)» [2, 30]. Далі в документі зазначалось, що всі виконавці цього свавілля були заарештовані за порушення «соціалістичної законності», а слідство проводиться під кутом виявлення можливої причетності групи І. Шепеля до органів німецької розвідки.

Про каральні дії на визволених територіях було відомо й німецькому командуванню. У рапорті представника Міністерства східних територій О.В. Мюллера при групі армій «Південь» повідомлялося: «У секторі Слов'янськ – Барвінкове – Краматорськ – Костянтинівка наступного дня після приходу навесні 1943 р. Червоної армії, НКВС провів масові арешти. Це були передусім ті особи, які належали до поліції, працювали перекладачами або мали якісь взаємини з німецькими солдатами. Частина арештованих відразу вивезли у Красний Лиман. Жінок, які мали статеві контакти з німцями, були вагітними чи мали дітей від них, одразу було вбито разом з їхніми дітьми. Усього було знищено близько 4 тис. осіб» [21, 337].

До числа підозрілих, зрадників потрапляла велика кількість населення, єдиною провиною якого було лише те, що вони вціліли за часів окупації. Кинуті напризволяще, вони виживали як могли. Чутки про каральні акції радянської влади швидко поширювалися на окупованій території, й ставлення населення до повернення влади Рад ставало ще більш неоднозначним. Траплялись випадки, коли бажання захистити себе, страх перед помстою доводило людей до нелюдських, абсурдних вчинків, на які людина буває здатна лише тоді, коли її цькують як звіра.

Красномовним підтвердженням цього є жахливий епізод, записаний щоденнику Є.О. Клатаєвським у грудні 1943 р.: «В одному із сіл учителька розповідала: – Чоловіка мого вбито на війні. Я молода. Хочеться жити. До мене чіплявся німецький офіцер. Немає виходу. Довелося йому віддатися. Так і жила з ним, поки знову не прийшли червоні. Але, на жаль! Я завагітніла. Народила сина. Що робити? Узяла я його із продовгуватим обличчям рудого чортеняти за ноги та об землю. Смерть німецьким окупантам! – говорю. Так і розрахувалась із німецьким мізинком...» [4].

З часом надання всієї повноти судової влади на визволеній території військовим трибуналам і їхня практика кваліфікувати будь-яку діяльність або бездіяльність за часів окупації як зраду Батьківщини призвела до того, що Пленум Верховного Суду СРСР видав Постанову «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками». У документі

більш детально були викладені звинувачення, за якими повинні були присуджуватись ті чи інші вироки. Згадана постанова дещо «пригальмувала» безконтрольний псевдосудовий процес помсти. Вона була ухвалена 25 листопада 1943 р. [5, 405]. До того часу щойно визволене населення Лівобережної України вже повною мірою відчуло на собі повернення радянської командно-адміністративної системи з її намаганням взяти реванш за власні прорахунки, «втрату обличчя» внаслідок воєнної катастрофи 1941 – 1942 рр. Приклади жорстокого ставлення до людей, які пережили окупацію, призводили до нагнітання паралізуючої атмосфери страху й підозри, взаємного відчуження.

Окремою проблемою, що потребує глибокого осмислення, є проблема ставлення населення щойно визволених територій республіки до радянських військових мобілізацій. У цьому питанні зійшлося багато чинників. Тут і щире бажання вигнання та відплати ворогові за наругу над власною землею, і намагання виправдатися чи просто зберегти собі життя, аби не бути розстріляним як дезертир за перебування на окупованій території, тут і психічна втома від пережитого й намагання дочекатися скорішого кінця всьому пережитому, відчуття приреченості тощо.

Треба сказати, що загалом ставлення населення окупованої території до Червоної армії значно різнилося від його реакції на повернення сталінського режиму. Прихід Червоної армії означав кінець війни. Люди вважали армію визволительською й щиро чекали на її повернення. До того ж, на Лівобережжі важко було знайти родину, в якій батько, чоловік або син не служили б у Червоній армії. Прості люди не тримали образи за те, що РСЧА не зуміла їх захистити та залишила напризволяще. Вони вважали її своєю, рідною і щиро вболівали за неї. «Ось вони й відступають. Вони дуже повільно йдуть. Усі запорошені, різного роду наші радянські війська. А ми були такі впевненні, що вони будуть і надалі захищати Київ. У місті барикади з мішків із піском, їжаки, протитанкові рови. Доти в крамницях. Що це? Серце розривається від болю. Я все йду їм, нашим воїнам, назустріч. Я хочу, щоб вони подивилися на мене. Ніхто не дивиться... Очі їх відсутні... Я сідаю на лавку на бульварі й гірко ридма плачу. З ними йде життя. Чи доживу я до їх повернення?» – писала 18 вересня 1941 р. киянка Г.П. Лук'янова у своєму щоденнику [4]. Такі почуття болю, відчаю та надії відчувала тоді переважна більшість населення Лівобережжя.

У низці найболючіших вражень була і насильницька смерть радянських військовополонених, заподіяна окупантами на очах мирного населення. Радянський Союз відмовився свого часу підписати міжнародні угоди щодо військовополонених, відхиливши допомогу Міжнародного Червоного Хреста, який опікувався ними. Зі свого боку, гітлерівське керівництво завчасно вирішило позбавити радянських полонених будь-яких людських прав. За даними різних джерел, у роки війни німці полонили близько 6,2 млн радянських військових [22, 117]. Створивши жакливі умови для їхнього існування, нацистські спецслужби в різні способи на середину 1944 р. знищили понад 4,3 млн військовополонених, зокрема 1,8 млн – на окупованій території України [22, 117]. Навіть тепер, коли здійснена величезна пошукова робота у зв'язку з підготовкою багатотомної «Книги Пам'яті України», точна кількість українців,

які загинули в полоні, невідома. Разом із економічним, соціальним і національним приниженням, геноцидом єврейського населення, вивезенням робітників до Німеччини жахлива доля радянських військовополонених збурювала населення й закликала до помсти.

Траплялись випадки, коли на ґрунті розправ із військовополоненими серед місцевого населення з'являвся навіть міфічний епос: «Зайшли у хату – читаємо в щоденнику Є.О.Клатаєвського – там нікого не було, крім старого діда, що лежав на ліжку, не маючи сил підвестись. Розговорились, і згадав старий, як німці полонених привели в село. Змучені, жалюгідні, побиті. – Ось там, бачили ви – ліщина за селом. Туди зігнали їх і бомби кинули з літаків на беззахисний натовп людей. Земля здригалась, вікна вилітали – і крик, і стогін усі чули тоді. Про допомогу молили ваші брати. І бачив я, як посміхались «рожі» катів. Вони були задоволені випробуванням вибухової сили своїх бомб. Хто живий залишився або тільки поранений – штиком тих добили бузувіри. Те місце люди у нас обходять. «Ліщиною смерті» називають його тепер. Говорять, що там не поховані небіжчики ходять уночі. Говорять, що один лейтенант, якого допитували розпеченим залізом і, не домігшись відповіді, прив'язали до автомашини й відтягли у лощину, ночами виходить на бугор, як привид майбутньої перемоги...» [4].

Спробуємо зрозуміти настрої тієї частини населення, яка незабаром мала влитися до лав РСЧА. Майбутній мобілізаційний контингент з окупованої території умовно можна поділити на три категорії: призовники та військовослужбовці 1941 р., молодь, яка досягла призовного віку під час окупації, та чоловіки середнього віку, які на 1941 р. перебували в запасі й з різних причин не були призвані до діючої армії.

До першої категорії належать військовозобов'язані чоловіки, які на початок війни перебували в резерві й були мобілізовані з початком війни, військовослужбовці строкової служби та призовники 1941 р. У перші тижні війни радянські газети вміщували численні фото, на яких були зображені натовпи людей біля мобілізаційних пунктів у Києві, Харкові та інших містах. Здебільшого у великих містах воно так і було. Призовники, особливо молодь, були сповнені патріотичних почуттів. «Завтра день мого народження. Мені 23 роки. Усі ці роки я був сином вільного народу. Пишаюся. Сміло й легко мені йти у бій за честь слов'янського народу», – писав у листі батькам у перші тижні війни червоноармієць В.В. Панкратов [4]. Проте патріотичне піднесення, що охопило міську молодь, виявилось нестійким, у міру переможного німецького наступу воно стало швидко спадати. Мобілізація 1941 р. загалом виявилася незадовільною. Згідно з відомостями, які були підготовлені працівниками обласних архівів для ЦК КП(б)У після закінчення війни, план мобілізації в багатьох областях УРСР не був виконаний [30, 12].

До об'єктивних причин його зриву слід зарахувати швидкий наступ ворожих військ на території України й неволодіння командування ситуацією, що склалася на фронті, неусвідомлення ним усього масштабу катастрофи. Не останнім чинником стала нестача в РСЧА досвідчених військових кадрів: десятки тисяч їх зазнали репресій під час «Великого терору», а молодь була нездатною компенсувати значні втрати досвідчених професіоналів. Невдовзі після розгрому у прикордонних боях,

укомплектованих переважно професійними кадрами, непогано споряджених та озброєних військ першого ешелону, до Червоної армії стали масово вливатися призовники з тилкових районів, бойова підготовка яких була умовною. Поспіхом сформовані, погано споряджені, ці частини фактично заздалегідь були приречені на загибель.

Характерним прикладом безладу на фронті в цей період є наведена В.А. Гриневичем в одній зі статей історія загибелі влітку 1941 р. під Дніпропетровськом 225-ї стрілецької дивізії. Сформовані протягом 8-10 серпня частини з'єднання були кинуті на оборону міста. Серед новобранців опинився доктор технічних наук, професор Дніпропетровського металургійного інституту К. Бунін, якого призначили червоноармійцем у 972-й полк. За свідченням вченого, більшість бійців його частини становили літні селяни з Вінниччини. До місця призначення поповнення добиралися українськими степами пішки кілька спекотних днів, без їжі і фактично без води. Натомість командний склад полку був укомплектований випускниками прискорених курсів, які прибули з Краснодару і були обізнані з військовою справою не краще, ніж їхні підлеглі. Селяни-червоноармійці, добре усвідомлюючи свою сумну перспективу на передовій, явно не прагнули до бою. У тихих розмовах між собою вони обмірковували можливість здатися в полон, висловлюючи при цьому припущення, що німці відпустять українців по домівках. 18 серпня 1941 р. 225-та стрілецька дивізія вступила в перший бій із противником і була вщент розгромлена. Не встигнувши навчитися як слід тримати гвинтівку в руках, червоноармійці й командири дивізії загинули під німецькими танками. Така ж сама доля спіткала щойно сформовані сусідні з'єднання. Щодо самого К. Буніна, то його, пораненого, підібрали свої. Пережите справило на професора-червоноармійця таке сильне враження, що він написав командуванню схвильованого листа, в якому назвав «шкідництвом» те, що «найкоштовніший матеріал – людей – було кинуте просто на забій і винищення» [27].

Поразки Червоної армії в перших боях, катастрофа під Києвом, постійний психологічний тиск із боку ворога, а також приклади розгубленості й втечі командування призвели до погіршення морального стану бійців на фронті та військовозобов'язаних у тилу. Значно збільшилась кількість дезертирів. Від 1 жовтня 1941 р. до 1 лютого 1942 р. бійцями винищувальних батальйонів в районах Ворошиловградської та Харківської областей було затримано 1 152 дезертири, 4 920 осіб, які ухилялися від призову до армії [30, 12]. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах спостерігалось вкрай незадовільна явка військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилось лише 10%, на Клімівський – 18%. Станом на 23 жовтня 1941 р. в Харківському військовому окрузі зі всієї кількості призваних прибули на станції зосередження лише 65% (43 740 чоловік), або 43% загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову. У кінці жовтня 1941 р. спостерігалися випадки масового дезертирства у ХВО на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували у Чугуївському РВК 30%, у Сталінському 35%, в Ізюмському 45%, у Дергачівському 50% мобілізованих [30, 12]. Усі вони залишилися на окупованій території.

Наприкінці 1941 р. – початку 1942 р. повернулася до своїх домівок і частина радянських військовополонених. Заданими Управління у справах військовополонених Верховного командування Вермахту, на Східному фронті було звільнено 816 230 осіб [23, 141]. Хоча ця цифра не стосується цілком України, але, з огляду на неї, можна припустити, що кількість військовополонених-українців, відпущених додому, може сягати кількох сотень тисяч чоловік.

Таким чином, згідно з даними, зібраними в повоєнні часи Комісією з історії Великої Вітчизняної війни, на окупованій території СРСР перебувало 5,6 млн військовозобов'язаних [19, 192]. Для радянського керівництва вони були «ворогами народу». Сумнозвісним наказом № 270 від 16 серпня 1941 р. оточенців, військовополонених було оголошено «зрадниками», «дезертирами», а їхні сім'ї підлягали репресіям. Одразу після запровадження цей наказ активно обговорювався у військах. У політдонесеннях 1941 р. часто можна натрапити на досить суворі висловлювання щодо солдатів-оточенців, які ще не знали, що завтра теж потраплять до ворожого полону. Тому напередодні звільнення ці люди не мали ілюзій щодо свого покарання. Але не лише про неминуче покарання та змиття із себе провини перед владою думали колишні червоноармійці, готуючись до нової мобілізації.

У воєнній психології є поняття «комбатант» – людина зі зброєю в руках. Це означає, що коли індивід одного разу відчув силу зброї, у випадках ворожої наруги над ним або членами його родини він буде шукати цієї зброї, знаючи, що вона є найбільш дієвим засобом помсти. Більшість із колишніх військовополонених, оточенців, хто пережив окупацію, були сповнені рішучості зі зброєю в руках вести боротьбу з ворогом далі. «Не можу я забути багато чого, – писав у своєму щоденнику в 1943 р. колишній військовополонений О.Т. Гончар, – не можу забути, як мене на станції в Білгороді німець ударив обривом вірвовки. Я обернувся і мовчки дивився на нього. У нього було обличчя не люте, очі не сердиті, спокійні. Він ударив мене без ненависті, здається, а просто так, як погонич свого коня. І я зрозумів, що це в них прийнято, що це в них у крові, це не злочин, а просто «треба» для «нижчих людей». Він був з вигляду з освічених, інтелігентних людей. Може, навіть поклонник Шиллера або Гете! І я тоді зрозумів, що моя ненависть буде невмируща і я не звикну, не примирюсь, поки буду жити...» [4]. Удруге призваний до діючої армії у 1943 р., майбутній письменник пройшов шляхами війни до Берліна, зустрів перемогу кавалером трьох медалей «За відвагу» та ордена Слави.

У ході визволення колишні військовослужбовці, маючи певний військовий досвід й навички користування зброєю, часто організовували збройну допомогу військам, що наступали, та добровільно вливалися в ряди червоноармійців. Так, у м. Білолуцьку Ворошиловградської області німецькі частини сім днів тримали оборону міста. Допомогу радянським частинам у наведенні гармат на ворожий штаб та інші об'єкти надавав військовополонений, якому місцеві мешканці дали прізвисько «Ванька-лейтенант» [1, 37]. Військовополонені з сіл Ворошиловградської області – Ново-Спасівки (24 чол.), Фащівки (40 чол.), хут. Петровського (250 чол.) та інших також одразу після визволення добровільно поповнювали лави радянських військових

частин [1, 1-89]. Таким чином, зазначена категорія мобілізаційного контингенту зазнала за час оборонних боїв та років окупації найбільших випробувань. Колишні військовослужбовці здогадувалися про своє можливе покарання за перебування на ворожій території. З одного боку, вони добровільно йшли до діючих частин, аби вгамувати жагу помсти, з іншого, – намагалися якомога скоріше легалізуватися й захистити себе та свою родину від переслідувань.

До другої категорії потенційного мобілізаційного контингенту 1943 р. належали юнаки, які за час окупації досягли призовного віку. У підлітковому віці образи, нанесені німцями, відчувалися особливо гостро. Ті з юнаків, для кого життя в окупації перетворилося на виживання, з піднесеними патріотичними почуттями чекали повернення РСЧА та часу свого призову в армію. «Про політику в нас ніколи не вели розмов. Життя йшло своїм звичаєм, і ніхто ніколи не висловлювався ні про вождів, ні про партію... Після батькового арешту мати категорично заборонила заводити балачки на цю тему. А за окупації взагалі стало не до того. Німців ми не любили, тут нічого не скажеш. Ішла війна, гинули наші рідні, знайомі, та й народилися ми за іншої доби. Нова влада здавалась нам набагато гіршою. Німці – вороги, з цього приводу не могло бути іншої думки», – згадує у своїх спогадах син репресованого Ю. Чикирисов [13, 103].

Ще до війни серед молодих людей Червона армія мала велику популярність. Військова служба відкривала певні перспективи на майбутнє, зокрема селянам. У села приїжджали у відпустки свої, різних родів військ «командири», як називали тоді офіцерів селяни. Соціальна мобільність у суспільстві була досить високою, і армія мала серед молоді значні ресурси. До того ж, значну роль у популярності й пошані до РСЧА відіграв пропагандистський апарат. Уся його потужність була спрямована на формування серед радянської молоді образу світлого майбутнього, до якого «в нашій країні відкриті всі шляхи». За роки окупації жодної альтернативи для молоді запропоновано не було. Навпаки, юнацтво усвідомило, що належить до «нижчої раси» й народжене лише для рабської праці. Тому воно було рішуче налаштоване боротися за право жити й не бути робочою худобою завойовника.

18-річний П. Гершкович, мобілізований у 1943 р., у своєму останньому листі перед форсуванням Дніпра писав батькам: «Любі мої. Коли ви будете читати цього листа, якщо він дійде до вас, мене вже не буде серед живих. Незабаром бій, і у випадку моєї загибелі цей лист буде відісланий вам. Знайте, що я не посоромив ні честь народу, ні честь свого ім'я. Живіть й не горюйте довго. Я вірю в нашу перемогу, вірю в те, що я віддав усе для вашого щастя... Не сумуйте занадто довго. Нехай ненависть до ворогів і любов до рідної землі ще міцніше увійде у ваше серце...» [4]. Прикладів такої відданості серед призовників 1943 р. було досить багато.

До третьої категорії мобілізаційного контингенту можна зарахувати чоловіків середнього віку, які на 1941 р. перебували в запасі. Їхній призов на початку війни був фактично зірваний. Швидке просування ворога не дало змоги повною мірою виконати накази про їхню мобілізацію. Так, 10 серпня 1941 р. ДКО видав наказ № 452-сс про призов на території Кіровоградської, Миколаївської, Дніпропетровської областей

військовозобов'язаних 37-51-річного віку (1890-1904 р.н.) та призовників 18-19 років (1922-1923 р.н.) [3, спр. 6, 140]. Документ був виданий тоді, коли Кіровоград впродовж шести днів був окупований ворожими військами, до окупації Миколаєва залишався тиждень, Дніпропетровська – два тижні. Зрозуміло, що за таких умов призов за цим наказом практично не відбувся. Також складно було провести мобілізацію 37-46-річних військовозобов'язаних та 18-19-річних призовників на території Полтавської, Сумської, областей у п'ятиденний термін, як того вимагав наказ ДКО № 585-сс від 26 серпня 1941 р. [3, спр. 8, 34]. До того ж, призвані військовослужбовці повинні були відбувати на доукомплектування частин Південно-Західного напрямку, який у цей час зазнавав цілковитої катастрофи.

Поблукавши прифронтовими шляхами, сорокалітні колгоспники, бухгалтери, учителі, агрономи поверталися додому. У 1941 р. більшість із них уже мали своє господарство, родини. Вони здебільшого не поспішали добровільно йти до Червоної армії й залишалися на окупованій території. Під ворожою владою (як найбільш дійовий елемент) вони брали участь у налагодженні виробництв, вирощуванні врожаїв. З одного боку, це потрібно було для того, щоб вижити, аби не були голодними їхні рідні, з іншого, – ці люди мали певні сподівання на покращення життя, а також пам'ятали небільшовицький світ «за царя». Проте цей політичний ресурс Німеччина також швидко втратила. Нацистський режим виявився до них абсолютно байдужим.

Варто зазначити, що цей контингент на початку ворожого нападу вже яскраво продемонстрував свою несхильність вмирати за «соціалістичні перетворення». Найціннішою для них була Батьківщина, а не правляча верхівка. Сталін швидко це зрозумів. Саме цим були продиктовані зміни у більшовицьких ідеологічних гаслах, мета яких – пробудити патріотичні почуття зазначеної категорії населення. Спочатку вони стосувалися традицій російського народу. Зокрема, з'явилося кілька кінофільмів на історичну тематику, пов'язаних із перемогами російського народу в минулому – «Кутузов», «Олександр Невський» та інші. Однак із виходом радянських військ на територію України, почали відроджуватися й українські традиції захисту своєї землі. Так, на «Українські» були перейменовані військові фронти, що наступали, з'явилася українська нагорода – орден Богдана Хмельницького тощо.

Чоловіки, які належали до третьої категорії, хотіли вірити в демократичні перетворення радянської влади й сподівалися на них. Згадуючи довоєнне життя, вони критикували колективізацію й намагалися переконати себе в тому, що після перемоги повернення до старого стане неможливим, адже до революції «всього було вдосталь і всім усього вистачало», а за колгоспного ладу й радянської влади нічого не стало, і населення голодує. Побутували з цього приводу й специфічні міркування на зразок висловлювання рядового 135-ї стрілецької дивізії М. Кузнецова: «Колгоспи було організовано силоміць, по-шкідницькому, тому після війни вони існувати не будуть. Англія і Америка не дозволять, щоб у нас існували колгоспи, які ведуть до зубожіння» [19, 367].

Таким чином, переважна частина всіх трьох категорій потенційного контингенту майбутнього поповнення Червоної армії з окупованих територій здебільшого була

позитивно налаштована на продовження боротьби з ворогом зі зброєю в руках. Для них, людей, які пережили окупацію, нацистський режим був абсолютно чужим і набагато страшнішим, ніж комуністичний. Населення окупованої України, відчувши на собі всю жорстокість і безоглядність окупаційного режиму, жадало помститися агресорам. Воно плекало надію на те, що влада разом зі своїми людьми, переживши такі страшні випробування, зміниться на краще, пом'якшає її ставлення до людей, відбудуться зміни в соціальній та економічній сферах.

Проте в міру наступу радянських військ серед населення швидко ширилися чутки про гірку долю нового українського поповнення, яке кидали в бій без зброї, без навчання, іноді навіть без складання присяги та обмундирування. Це значно більше нагадувало жорстокий акт помсти, ніж надання можливості українцям помститися своїм кривдникам – німцям. Унаслідок цього з просуванням Червоної армії на захід ставлення до призову ставало дедалі негативнішим.

Звістку про визволення Києва й мобілізацію до Червоної армії Н.В. Герасимова зустріла в селі Настрашка Рокитнянського району Київської області, куди була евакуйована з Києва. Дівчина жодного стосунку до мобілізації не мала, але спостерігала й записала у своєму щоденнику, якою була реакція місцевого населення: «6 січня 1944 р. У село увійшли наші. Справжні російські сибіряки. Молоді, бадьорі, впевненні у перемозі... У селі багато вбитих; хто плаче, а хто радіє приходу чоловіків, синів. Війна для мене закінчена. Я збираюсь додому. Але українці не раді, що їм знову прийдеться йти на фронт. Настрій в усіх похмурий» [4].

Колишній бойовий офіцер-піхотинець О.З. Лебединцев у своїх спогадах також згадував про схоже ставлення місцевого населення до мобілізації: «Бачу, що хазяйка чимось не задоволена і з неприязню ставиться до нашого приходу. Питаю її відверто: «Ти що – не рада нашому приходу?». – Замість відповіді чую питання: «Це шо ж тепер мого чоловіка заберете на війну?». – «А як же ж, не все ж йому сидіти біля твоєї спідниці з сорок першого, хай повоює». – «Так там же його можуть вбити?». – «А як же, кожен день вбивають кого-небудь». – «Ну от, а ви ще питаєте, чи рада я вам чи ні. Чорт вам радий!». – «Така відвертість для нас була новою. Комендант штабу узяв автомат й наказав жінці виходити з хати. Вона була так приголомшена, що навіть не робила ніяких спроб спротиву й пішла вперед. За будинком вона отямилась й почала просити вибачення. Але Мітрюшкін уже зав'язував їй хусткою очі. Потім прив'язав її до абрикоси й зробив кілька пострілів у землю. Від страху жінка повисла на вірьовках. Після чоловік її відв'язав й огородами повів до рідні. Це був для неї найкращий урок у порівнянні з можливим, аби вона потрапила до рук особистів» [11, 195]. Змальований ветераном випадок свідчить не лише про приклад незадовільного ставлення населення до мобілізацій, а й спонукає замислитись над питанням морально-психологічного стану в самій Червоній армії та ставлення в її лавах до поповнення з щойно визволених територій.

Починаючи з Курської битви, РСЧА захопила стратегічну ініціативу на всьому радянсько-німецькому фронті й уже не втрачала її до кінця війни. З середини 1943 р. майже за всіма показниками (жива сила, техніка тощо) радянські війська

переважали Вермахт у кілька разів. За 1943 р. чисельність військ зросла майже вдвічі. Але серед радянського військового командування й надалі діяли сталінські накази – «не шкодувати сил і не зупинятися перед жодними жертвами». Також на діючу армію покладалася низка каральних функцій: страта за відступ без суду, покарання зрадників, організація загороджувальних загонів тощо. Це відбивалося на морально-психологічному стані рядового та сержантського складу діючих військ. Згадуючи про психологічний клімат, який панував у лавах Червоної армії після Курської битви, ветерани все частіше акцентували увагу на злості бійців. Армія була «злою» не лише до ворога, а й до своїх бійців.

«Сьогоднішня людина, – писав у лютому 1942 р. фронтовий кореспондент Ю.М. Нагібін, – уся розчавлена обов'язком або, можна сказати, розчинена у величезній стихії боргу, під яким розуміється в самому широкому сенсі народ, держава, справа. Усі ми з людей перетворилися на людей справи. Справа триваліша за нас, вона передається у спадок, а людей у нас багато. Ми всі взаємозамінні... Це почуття взаємозаміни не стільки вроджене, скільки виховане в нас державою. Виховане, включаючи й ту неповагу до нас держави, яка переходить в особисту неповагу, у відсутність впевненості в те, що ти дійсно маєш право на існування. Не можна цінувати своє існування в країні, де стільки людей. Тому ми й воюємо добре» [15, 18].

Таку армію побачили мешканці щойно визволених українських міст і сіл. 86-літній дід Єфрем, житель с. Красна Слобідка Обухівського району Київської області, згадував, що в листопаді 1943 р., коли вже німці відступали, в їхньому селі затрималась невеличка група: «У кінці городів, на горі, три німецьких солдати обладнували кулеметне гніздо, поставили міномет. Під вечір городами в напрямку левади почали наступати наші солдати: молоді, років по 19-20, худі, виснажені, брудні, зголоднілі, в обмотках. Німці відкрили стрілянину, перші почали падати, а на їх місце ідуть і йдуть діти. Я підійшов до одного з них, крайнього і кажу, що не треба йти в лоб, німців тільки троє, їх можна обійти справа або по рівчаку з лівого боку. «Такий наказ, дід», – відповів солдат. Я пішов до іншого – відповідь одержав ту ж саму. А солдати йдуть і падають... Я вийшов на городи: вони були всіяні трупами...» [10, 9]. Дід не розумів, кому були потрібні такі зовсім не виправдані й колосальні жертви, але через кілька днів у село приїхав «польовий військкомат» і настала черга «виконувати наказ» вже новому поповненню із Красноі Слобідки. Чужі і свої, як згадував дід, були поховані в центрі села.

Мобілізованим з українських міст і сіл годі було чекати на розуміння, на співчутливе ставлення. Це розумів і лейтенант О. Максимейко. Дізнавшись про чергову мобілізацію брата, який був у полоні, він у своєму щоденнику лише констатує його гірку подальшу долю, але при цьому не заперечує такої самої долі й для себе: «Я вперше за два з лишнім роки отримав лист з дому. Петьку (молодший брат) німці угнали в Німеччину, а Сашко (старший брат) був у полоні й по приходу нашої армії пішов на фронт... Жорстока доля дісталася Петрові – він у Німеччині, ніколи більше мені його не побачити. Ох життя, життя. Що тільки наробила ця проклята війна. Сашкова доля теж жорстока. Якщо він і буде живий, то хорошого нічого з того не буде. Про себе нема чого й говорити. Я не знаю, що буде зі мною завтра...» [4]. Днем раніше цей же офіцер

писав: «У запасний стрілецький полк пригнали багато «вояків» з визволених областей, які були у німців більш ніж по 2 роки. Удома, звичайно, можна було воювати, а тепер їм теж доведеться сьорбнути фронтового життя...» [4].

Квінтесенцією ставлення воїнів діючої армії до поповнення з визволених земель, а також до самих себе під час наступальних боїв можуть слугувати слова з інтерв'ю ветерана І.Л. Мар'ясіна. На запитання кореспондента про випадок на фронті, який найбільше запам'ятався фронтовикові, останній пригадав такий епізод: «Коли визволяли українські міста, то «польові військкомати» моментально організовували призов населення в Червону армію. Проїжджаючи вздовж околиці великого села, ми побачили велику чергу людей, які чекали призову й купчилися біля будинку. На його фасаді збереглася довоєнна вівіска «Укрм'ясо». Дуже символічно! – подумав я тоді. Проте це стосувалось й нас» [18, 4].

Таким чином, дії окупаційної влади та наслідки політики «нового порядку» суттєво вплинули на морально-психологічний стан та настрої населення окупованих українських територій. Якщо в перші дні приходу ворога ставлення до окупантів населення Лівобережжя, за винятком радикальних поглядів окремих мешканців, можна характеризувати як стримано-очікувальне, то на 1943 р. воно трансформувалось у відверто негативне. Ті, хто постраждав від репресій, утисків радянської влади, зрозуміли безнадію і безглуздя орієнтації на чужоземного «визволителя». Мешканці міст були вимучені голодом, безробіттям, нестатками. Селяни думали вже не про власну десятину, а про вигнання чужинців зі своєї землі. Переважна частина всіх категорій потенційного мобілізаційного контингенту була позитивно налаштована на продовження боротьби з ворогом зі зброєю в лавах РСЧА. Люди плекали надію на те, що радянська влада, переживши такі страшні випробування, зміниться на краще, що відбудуться реформи в соціальній та економічній сферах. Ті ж, хто такої надії не мав й очікував на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність, також намагались якомога швидше потрапити до лав РСЧА, але вже з метою власної легалізації. Однак із початком визволення Лівобережжя складні й суперечливі взаємовідносини партійно-радянської влади зі своїм населенням вступили в нову стадію. Влада вважала українське населення суцільно винним у зв'язках із ворогом. Негативне ставлення до людей, які пережили окупацію, відбивалося під час боїв, більше нагадувало акт помсти, ніж надання можливості українцям поплатитися зі своїми кривдниками – німцями. З просуванням Червоної армії в глиб української території ставлення до військового призову ставало дедалі негативнішим. Також потенційному мобілізаційному контингенту ставало зрозумілим, що за час їхнього перебування в окупації настрої, морально-психологічний стан у самій РСЧА значно змінився. Армія стала частиною карального інструменту сталінської системи, і чекати на розуміння, співчуття в її лавах було марним сподіванням.

Джерела та література:

1. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 351. – 473 арк.
2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 147. – 26 арк.
3. РДАСПІ – Ф. 644. – Оп. 1. – Спр. 6. – 162 арк.; Спр. 8. – 233 арк.
4. Фонди МКНМІВВВ. – Щоденник Герасимової Н.В. – КВ-207916; Щоденник Хорошунової І.О. – КВ-77379; Записник Клатаєвського Є.О. – КВ-1857; Щоденник Лук'янової Г.П. – КВ-212243; Лист Панкратова В.В. – КВ-2568; Щоденник Гончара О.Т. – ТФ-4157 (фрагмент); Лист Гершковича П. – КВ-192967; Лист Максимейко О. – КВ-221484/1.
5. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / НАН України, Ін-т історії України, Київська державна адміністрація, Державний архів СБУ / О.Є. Лисенко (відп. ред.), Т.В.Вронська. – К, 2003. – 528 с.
6. ОУН-УПА на Сумщині. Документи з Державного архіву Сумської області: в 2-х т. / Г.М. Іванущенко (упоряд.). – К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2007 – 2009.
7. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. Документи та матеріали / В. Сергійчук (упоряд.). – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 836 с.
8. Голуб Я.Б. Мій батько – Борис Антоненко-Давидович. Спогади / Я.Б. Голуб. – Полтава: Криниця, 1995. – 290 с.
9. Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941 – 1943): Роман-хроніка / Д. Гуменна. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 408 с.
10. Клименко Іван. Бувальщини Красної Слобідки / І. Клименко // Урядовий кур'єр. – 2007. – 6 жовтня.
11. Лебединцев А.З. Отцы-командиры/А.З. Лебединцев, Ю.И. Мухин. – М.: Эксмо, 2005. – 608 с.
12. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» / Ф. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 287 с.
13. Чикирисов Ю. Шпана з Євбазу: повість та оповідання / Ю. Чикирисов. – К.: Єло-склад, 2005. – 168 с.
14. Любченко А.П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / А.П. Любченко. – Харків: Основа, 2005. – 464 с.
15. Нагибин Ю.М. Дневник / Ю.М. Нагибин. – М.: Олимп, 2001. – 624 с.
16. Хорошунова І.А. Первый год войны. Киевские записки / І.А. Хорошунова // Киевский телеграф. – 2005. – № 16 – 19.
17. Нова Україна. – 1942. – 19 березня.
18. Ветеран України. – 2005. – 4 жовтня.
19. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) / В.А. Гриневич – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса, 2007. – 521 с.
20. Гриневич В.А. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко – К.: Наукова думка., 2004. – 528 с.

21. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
22. Кучер В.І. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / В.І. Кучер, П.М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
23. Литвин В.М. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / В.М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 464 с.
24. Лук'яненко Л. Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні / Л. Лук'яненко. – К.: Козаки, 2006. – 48 с.
25. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 20-х – 50-ті рр.) / В.М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 623 с.
26. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний – К.: Либідь, 1993. – 566 с.
27. Гриневич В.А. Катастрофа 1941: Україна сказала «ні» сталінізму / В.А. Гриневич // Дзеркало тижня. – 2004. – 19 червня.
28. Коваль М.В. Визволення України від нацистських окупантів: погляд через півстоліття / М.В. Коваль. // Україна у Другій світовій війні: Уроки і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1995. – С. 8 – 13.
29. Нікольський В.М. Органи державної безпеки на Донеччині в роки великої війни: Статистика дії / В.М. Нікольський // Історичні і психологічні дослідження. – 2000. – № 1. – С. 40 – 58.
30. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю.О. Ніколаєць. – К., 1999. – 16 с.

© Людмила РЫБЧЕНКО

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В 1941-1943 ГГ. И ЕГО ОТНОШЕНИЕ К СОВЕТСКИМ ВОЕННЫМ МОБИЛИЗАЦИЯМ

Осуществлен анализ морально-психологического состояния населения Левобережной Украины в 1941 – 1943 гг. Отражены характерные составляющие и особенности отношения украинского сообщества к советским военным мобилизациям.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, морально-психологическое состояние населения, советские военные мобилизации, полевой военкомат, Красная армия.

MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE OF THE POPULATION OF THE LEFT-BANK UKRAINE IN 1941-1943 AND ITS ATTITUDE TO THE SOVIET MILITARY MOBILIZATION

The analyses of the moral and psychological state of the population of Left-bank Ukraine in 1941-1943 were done. It was made clear the specific constituents and particular relationship of the Ukrainian community to the Soviet military mobilization.

Keywords: the Great Patriotic War, moral and psychological state of the population, the Soviet military mobilization, field recruitment office, the Red Army.